

راهکارهای راهنمایی و مشاوره از منظر اسلام و روان‌شناسی.....

یدالله کوثری

کادر علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

چکیده

امروزه زندگی انسان دستخوش تغییرات سریع و همه جاذبه گردیده، به گونه‌ای که ماهیت شگفت‌آور تحولات و تغییرات پیوسته بر پدیدگی و مخاطرات زندگی می‌افزاید، انسان معاصر در متن پر زرق و برق زندگی مدرن ماشینی، دچار اختلالات مختلف روحی - روانی و ناهنجاریهای خلقی - رفتاری همراه با احساس ناآرامی و تنیدگی روزافزون گردیده است، اما همواره تلاش داشته بر مشکلات و شرایط نامطلوب فائق آید و در این راه از راهنمایی و مشاوره افراد مورد اعتماد و دانا بهره جسته است.

راهنمایی و مشاوره به عنوان رابطه‌ای یاورانه، اثر بخش‌ترین نقش را در شناخت راه رشد و بالندگی دارد. لذا در نگرش متعالی اسلام مورد تأکید بسیار قرار گرفته است. در مقاله حاضر برخی از مهم‌ترین زوایای راهنمایی و مشاوره، همچون اصول، صفات، اهداف، شیوه‌ها و راهکارهای راهنمایی و مشاوره به اجمال بیان شده است.

کلید واژه‌ها: راهنمایی، مشاوره، اصول راهنمایی و مشاوره، اهداف راهنمایی و مشاوره، راهکارهای راهنمایی و مشاوره.

مقدمه

آدمی از زندگی اجتماعی برخوردار است و در پرتو اجتماع، رشد و تکامل می‌یابد. از همین روی به ناچار با مشکلاتی مواجه می‌شود که باید آنها را برطرف سازد تا سدره کمال او نشوند. در این میان، مسائل و مشکلات روحی-روانی و اختلالات شناختی-رفتاری انسان که بر اثر عوامل مختلفی بروز می‌کنند، از نظر سطح اهمیت در درجه بالایی قرار دارند و نیازمند راهنمایان و مشاورانی آگاه و دلسوز است تا در برطرف ساختن آنها انسان را یاری نمایند، هر چند راهنمایی و مشاوره در مفهوم حرفه‌ای و جدید پدیده‌ای نوظهور است و به عنوان یکی از دستاوردهای دانش روان‌شناسی نوین به شمار می‌آید، ولی به مفهوم وسیع هدایت و راهنمایی و ارشاد، همواره مورد توجه و تأکید اسلام و پیشوایان اسلامی بوده است.

اساساً یکی از اهداف مهم نزول قرآن، راهنمایی مردم اعلام شده است، «... هُدًى لِلنَّاسِ...»^۱ و «... هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ...»^۲ حتی در قرآن، در سوره‌ای به نام «شوری»، در آیات ۳۶ تا ۳۸ آن «مشاوره» یکی از صفات ویژه مؤمنان شمرده شده است؛ و نیز در سوره آل عمران آیه ۱۵۹ مشورت را شیوه پیامبر اسلام بیان کرده است آنجا که فرموده: «... پس از آنان درگذر و از خدا بر آنها طلب آمرزش نما و در کارها با آنان مشورت کن، اما هنگامی که تصمیم گرفتی، قاطع باش و بر خدا توکل نما...».

در حدیثی پیامبر اکرم (ص) خطاب به حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «ای علی اگر به دست تو با راهنمایی‌های فردی هدایت گردد، این برای تو بهتر است از تمام آنچه که خورشید بر آنها طلوع و غروب می‌نماید».^۳

در جهان متمدن امروز هم نقش و جایگاه مهم و اثربخش راهنمایی و مشاوره بر کسی پوشیده نیست، مسائل خانوادگی، تربیت فرزندان، روابط میان فردی و بروز روزافزون اختلالات مختلف همه بیانگر ضرورت و اهمیت نقش راهنمایی و مشاوره در جامعه امروز است.^۴

در گذشته مردم برای حل همه مشکلات و مسائل خود، به انبیاء و اولیاء مذهبی روی می‌آوردند، زیرا به درستی اعتقاد داشتند که پیامبران و اولیا دین، از هر کس دیگر داناترند.

پس انسان را خوب می‌شناسند و بر مسائل او آگاه‌ترند، و علل آنها را نیک می‌دانند و راه درمان آنها را می‌شناسند از سوی دیگر انسانهایی مورد وثوق و اعتمادند.^۵

امروزه فرایند راهنمایی و مشاوره در مفهوم حرفه‌ای گسترش نهادمند پیدا کرده است و به عنوان حرفه‌ای یاورانه و مؤثر در ارگانهای دولتی و مردمی، رسمی و آزاد در سطح جامعه به خدمات می‌پردازد.^۶

۱. رویکرد نظری

رویکردها و دیدگاهها کیفیت برخورد با مسأله را جهت می‌دهند و راهبردها و راهکارهای مورد نظر را در راستای حل مشکل سامان می‌بخشند. در یک طبقه‌بندی کلی رویکردها و گرایش‌هایی که در فضا، محتوا و چارچوب مشاوره و راهنمایی نقش دارند به قرار زیر هستند:

۱-۱. رویکردهای علمی - روان‌شناختی

هرگاه با اتکا بر پیشینه مطالعاتی و پژوهش علمی و روان‌شناختی به واریسی و بررسی موضوع پرداخته شود و با توجه به روی‌آوردهای کلاسیک علمی نظیر شناخت‌گرایی، رفتارگرایی یا انسان‌نگری به پردازش مسأله و مشکل اقدام گردد، در واقع در چارچوب رویکرد علمی و روان‌شناختی عمل شده است.^۷

۱-۲. رویکرد دینی - معنوی

توجه به نقش دین و معنویت و گرایش‌های معنوی به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل سامان‌دهی روان و رفتار به حدی رو به افزایش است که علاوه بر روان‌شناسان برخی از روان‌پزشکان نیز معنویت درمانی را از شیوه‌ها و راهکارهای مؤثر و کارآمد مقابله با انواع مشکلات روانی، تربیتی و حتی جسمی برمی‌شمارند.^۸

بی‌گمان هر اندازه که راهنما و مشاور از مایه‌های دینی و معنوی بالاتری برخوردار بوده، ارتباط و التزام دینی وی کامل‌تر باشد، روح و روان مراجع را بیشتر متحول می‌سازد و او را از آثار درمانی بیشتر و بهتر بهره‌مند می‌گرداند.^۹

۱-۳. رویکردهای کاربردی، میان‌گرایش

گاه راهنما و مشاور به این تشخیص می‌رسد که در راستای حل و درمان مشکل مراجع خود

باید از هر رویکردی توشه‌ای برگردد و با تلفیق آنها راهبرد و راهکار مناسبی را برگزیند.^{۱۰} استفاده از یک رویکرد تلفیقی و به تعبیر دقیق‌تر میان‌گرایشی، گرچه به ظاهر ساده به نظر می‌رسد، اما در واقع ظرافت و پیچیدگی خاص خود را دارد، کاربست رویکرد تلفیقی مستلزم آن است که در فرایند فعالیت از در هم آمیختگی و آشفتگی معیارها جلوگیری به عمل آید و نیز قبلاً آموزش و مهارت کافی را در مورد رویکردهای مورد نظر و کاربست آنها کسب کرده و از تجربه کافی در این زمینه بهره‌مند بوده باشد.

در مجموع مهم است که راهنما و مشاور از ابتدا خود آگاهی کافی به موضوع داشته باشد و بداند چه اقداماتی را باید به عمل آورد و کدام گرایش و رویکرد را برگزیند؟ و در چارچوب کدام دیدگاه عمل نماید؟ و اصولاً بدون در نظر داشتن نقشه راه به حرکت در مسیر نپردازد.

۲. تعیین فضای مفهومی

۱- ۲. مفهوم‌شناسی راهنمایی

راهنمایی معادل کلمه "Guidance" در زبان انگلیسی بوده و به معنای دلالت، رهبری، هدایت و راهبری کردن است. راهنمایی، جریان یاری دهنده‌ای است که از طریق سلسله فعالیت‌های منظم و سازمان یافته به رشد متعادل و همه‌جانبه انسان می‌انجامد و موجبات بهره‌گیری از حداکثر توانایی‌های بالقوه فرد را فراهم می‌آورد.^{۱۱}

۲- ۲. مفهوم‌شناسی مشاوره

مشاوره در عربی از ریشه «شور» است و شور به معنای استخراج، به دست آوردن و کشف کردن است.^{۱۲} و در انگلیسی معادل کلمه "counseling" به کار رفته است. و در اصطلاح عبارت است از: فرایند پویایی که طی آن مشاور بر اساس اصول ارتباطات انسانی معنادار و با تکیه بر تخصص‌ها، مهارت‌ها و تجربه‌های سودمند به برقراری ارتباط با مشاوره‌گیرنده پرداخته، به وی فرصت می‌دهد که به راحتی و با آرامش خاطر، مسأله یا مشکل و یا رفتار نابهنجار خود را مطرح نماید: فرایند مزبور امر مصاحبه‌یاورانه را سامان بخشیده، زمینه را برای تشخیص و رفع مشکل و یا درمان نابهنجاری مشاوره‌گیرنده را فراهم می‌سازد.^{۱۳}

۳- ۲. همسویی یا تفاوت‌های راهنمایی، مشاوره و روان‌درمانی

در شفاف‌سازی قلمرو مفهومی فرایندهای سه‌گانه راهنمایی، مشاوره و روان‌درمانگری

و تعیین حدود نقش و وظایف راهنما، مشاور و روان درمانگر از جنبه کاربردی می‌تواند مفید و مؤثر باشد.

راهنمایی نیز، هم چون مشاوره، یک فرایند است که از نقطه‌ای شروع می‌شود و در مسیری امتداد می‌یابد و به نقطه‌ای ختم می‌گردد، اما این فرایند لزوماً به پیچیدگی و ظرافت مشاوره نمی‌رسد، هر چند این دو مقوله از معیارها و عناصر نسبتاً مشترکی برخوردارند ولی لزوماً در تمام ویژگی‌ها و کارایی‌ها مشترک نیستند.

به صورت کلی فرایند راهنمایی می‌تواند بر حضور معنادار مراجع، آن چنان که در مشاوره مرسوم و رایج است متکی نباشد.

دوم: در راهنمایی برخلاف مشاوره - که هر دو گرایش شناختی و رفتاری را معمولاً در بر دارد - گرایش شناختی غلبه دارد.

روان‌مانگری نیز از جمله فعالیت‌های یاورانه‌ای است که با راهنمایی و مشاوره مرزهای مشترک و متمایزی دارد. گرچه هر سه فرایند، ماهیت یاورانه دارند که یک پیوستار خدماتی عمل کنند. لکن می‌توان این سه فرایند فعالیت یاورانه را در ارتباط با عناصر پنج‌گانه ذیل متمایز دانست:

۱. اهداف راهبردی؛ ۲. مشاوره‌گیران؛ ۳. فضای بی‌کاری؛ ۴. دست‌اندرکاران و متصدیان؛ ۵. روش‌های کاربردی.

۳. اهداف راهنمایی و مشاوره

هدف کلی از راهنمایی و مشاوره، شناخت تواناییها و استعدادهای بدنی، روانی، عاطفی، عقلی، اجتماعی، اخلاقی و معنوی افراد و کمک به رشد همه‌جانبه آنها و پیشگیری از ابتلا آنها به مشکلات روحی و روانی است. با این حال، اهداف راهنمایی و مشاوره از دو روی آورد دینی و علمی قابل واریسی و تبیین است.

۱-۳. روی آورد اسلامی

مشاوره و راهنمایی به ویژه اسلامی آن، سعی می‌کند کیفیت زندگی مفید و خالی از مشکل را به افراد بیاموزد و از آنان شخصیتی بسازد که بتوانند به خوبی با خود، دیگران و محیط و خالق هستی ارتباط صحیح برقرار کنند.

در این روی آورد هدف راهنما و مشاور زدودن قید و بندهای شناختی گرایشی و رفتاری در ابعاد روحی، روانی و جسمی است تا بدین وسیله افراد بتوانند از موانع رشد و سلامت روانی، در بعد فردی و اجتماعی، رهایی یابند و زمینه اصلاح خود و جامعه را فراهم نمایند.^{۱۴}

۲-۳. روی آورد علمی

هدف کلی راهنمایی و مشاوره از منظر علمی عبارت است از: مساعدت و ایجاد تسهیلات لازم در انجام وظیفه و عملکرد مؤثری که در جریان رشد و توسعه در طول زندگی و با تأکید بر جنبه‌های مثبت رشد و قابلیت انطباق فرد و آشنایی او با مسایل رشد و توسعه انجام می‌گیرد.^{۱۵} به طور کلی راهنمایی و مشاوره یک فرایند تعامل فعال است که اهداف زیر را دنبال می‌کند:

۱. شناسایی مسئله و مشکل آن گونه که هست؛
۲. به دست دادن راهکارهای مناسب و مؤثر برای حل مشکل؛
۳. به دست دادن راههای پیشگیری از بروز نابهنجاری یا اختلال؛
۴. به دست دادن توانایی مدیریت و کنترل بر اوضاع و شرایط؛
۵. به دست دادن آگاهی از محدودیت‌ها و نارسایی‌های روانی، شناختی و یارفتاری به منظور کوشش برای دفع آنها؛
۶. به دست آوردن آگاهی از توانایی‌ها و استعدادها و امکانات وجودی خویش به منظور استفاده بهینه از آنها.^{۱۶}

۴. اصول راهنمایی و مشاوره

اصول راهنمایی و مشاوره قواعد و مفاهیم نسبتاً کلی است که باید مبانی کار و فعالیت راهنمایان و مشاوران و مراجعه کنندگان باشد؛ برخی از مهم‌ترین اصول راهنمایی و مشاوره در رویکرد دینی عبارت از:

۱-۴. اصل توجه به کرامت و شرافت ذاتی و اکتسابی انسان

در نگرش قرآنی هر انسانی، با کرامت^{۱۷} آفریده شده و دارای احترام است البته چه بسا فردی در سایه تقوا از شرافت اختیاری^{۱۸} نیز برخوردار باشد. گرچه افراد به صیرف انسان بودن محترمند و شایسته است با آنان رفتاری انسانی داشت. بدین روی احترام به شخصیت انسان از اصولی است که در راهنمایی و مشاوره بایستی رعایت گردد.

۲- ۴. اصل اختیار

در اسلام موضوع «اختیار انسان» مورد تأکید بسیار قرار گرفته است و جبرگرایی نفی شده است.^{۱۹} اساساً نزول وحی الهی و بعثت انبیا و تکلیف به انسانها و نظام پاداش و کیفردهی همگی با اختیار و انتخاب انسان، مفهوم پیدا می‌کند. پس یکی دیگر از اصول که باید مبنای مشاوره و راهنمایی قرار گیرد این است که به موضوع اختیار انسان و لوازم آن توجه کافی مبذول گردد.

۳- ۴. اصل مسؤول بودن انسان

در نگرش توحیدی انسان در برابر خداوند مسؤول است و بر اساس این مسؤولیت است که در قبال خود، خانواده، جامعه و جهان پیرامونش نیز باید وظایفی را به عهده گیرد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «هرگز از چیزی که نسبت به آن علم نداری، پیروی نکن، که گوش، قلب و چشم، همگی مورد بازخواست‌اند».^{۲۰}

این اصل مستلزم آن است که برنامه‌های راهنمایی و مشاوره باید بر مسؤولیت‌ها و وظایف انسان در قبال خداوند، خود، خانواده، اجتماع، و جامعه توجه کافی داشته باشد.

۴- ۴. اصل توجه به تمام ابعاد وجودی انسان

اسلام انسان را موجودی با ابعاد و جودی متنوع می‌شناسد. هیچ چیزی از آن را مورد غفلت قرار نداده است. توجه نداشتن به جمیع ابعاد وجودی انسان و یا توجه بیش از حد به یک بعد و نادیده انگاشتن ابعاد دیگر، یکپارچگی و انسجام شخصیت انسان را به هم ریخته تعادل و جودی وی را آشفته می‌سازد و مانع رشد و شکوفایی او می‌گردد.

۵- ۴. اصل کمال طلبی انسان

انسان استعداد تعالی جویی و کمال خواهی دارد. خداوند در نهاد انسان استعداد سیر به سوی خود را قرار داده است. قرآن کریم با اشاره به این موضوع فرموده است: «ای انسان، تو سخت کوشایی به سوی پروردگارت، پس با او دیدار خواهی کرد».^{۲۱}

در نگرش اسلامی، کمال حقیقی انسان همان قرب الهی است و کمالات جسمی و روحی دیگر نیز مقدمه و ابزار وصول به قرب الی الله محسوب می‌شود.

با توجه به کمال حقیقی انسان، فعالیت فرایند راهنمایی و مشاوره بایستی جهت‌گیری توحیدی و تقرب الی الله داشته باشد.

۶-۴. اصل تفاوت‌های فردی

اگر چه آدمیان در گوهر وجود، هم ریشه‌اند، اما امکانات درونی و شرایط بیرونی به طور مساوی و یکسان نیستند، به همین روی، انسانها در این ویژگی مشترکند که هیچ یک همانند دیگری نیستند. و هر کس از ویژگیهای درونی و بیرونی خاصی برخوردار است. با توجه به این اصل، ضروری است فعالیت راهنمایی و مشاوره بایستی به مقتضای سطح درکی و عقلی افراد در چارچوب علایق و نیازهای حقیقی آنها و توانایی‌ها و محدودیت‌های فردی آنان انجام بگیرد.^{۲۲}

۷-۴. اصل همکاری و همیاری

اساس دعوت اسلام مبتنی بر اختیار و همکاری است نه اجبار و اکراه و تحکم کردن. خداوند خود در قرآن فرموده است: «خداوند اگر بخواهد، همه شما را (از طریق اجبار) هدایت می‌کند. ولی چون هدایت اجباری بی‌ثمر است این کار را نمی‌کند».^{۲۳} از منطق قرآنی در می‌یابیم که راهنمایی و مشاوره بایستی بر مبنای همکاری و تعاون باشد نه تحکم و اجبار و تحمیل.

۵. صفات و ویژگی‌های لازم

در چارچوب رویکردهای علمی، بهترین مشاوران را، با تجربه‌ترین و مدیرترین و کارآزموده‌ترین افراد می‌شناسند و هیچ‌گونه شرط دیگری قایل نیستند، در حالی که مکتب اسلام علاوه بر داشتن تجربه، عقل و درایت معیارهای اخلاقی و صفات ارزشی را نیز از ویژگیهای یک راهنما و مشاور مورد وثوق می‌دانند.

در منابع اسلامی برای راهنمایان و مشاوران چندین ویژگی ایجابی و سلبی مطرح شده است.

امام صادق(ع) در این زمینه فرموده است:

شَاوِرٌ فِي أُمُورِكَ مِمَّا يَقْتَضِي الدِّينَ، مَنْ فِيهِ خَمْسُ خِصَالٍ: عَقْلٌ وَحِلْمٌ وَتَجْرِبَةٌ وَنَصِيحٌ وَتَقْوَى.^{۲۴}

در آنچه دینت اقتضا می‌کند، با کسانی که دارای پنج خصلت باشند، مشاوره کن: آنان که

دارای عقل، حلم، تجربه، نصیح و تقوی هستند.

بنابراین ویژگی‌های راهنما و مشاور از منظر اسلام عبارت است از:

۱- ۵. علم و تخصص

قرآن کریم همه شغل‌های حساس و غیر حساس جامعه را با اصل اساسی علم و تخصص مطرح کرده است. از شبانی و رمه‌داری در سینه کوه که ساده‌ترین شغل‌ها است، گرفته تا وزارت‌داری یک کشور.^{۲۵}

بی‌تردید راهنمایی و مشاوره به عنوان یک حرفه و فعالیت حساس نیاز به آگاهی و تخصص در زمینه مسایل روان‌شناسی و علوم تربیتی و شناخت اصول و فنون مشاوره و برخورد صحیح با مراجع و درک صحیح از معارف دینی دارد. یکی از شرایطی راکه برای راهنما و مشاور در روایات، معصومین تعیین نموده‌اند داشتن تخصص و دانش کافی است. پیامبر اسلام (ص) فرموده است: «شاور العلماء الصالحین» با دانشمندان صالح مشورت کن.^{۲۶} آری فرد غیر متخصص و بی‌تجربه با ذهن بسته و محدود، از برقراری ارتباط میان حوادث و استنتاج منطقی از مجموع آنها عاجز و ناتوان است و در نتیجه، توانایی بر جمع‌بندی و تحلیل آنها نخواهد داشت.

۲- ۵. صاحب عقل سلیم

اندیشه و تعقل، اصل‌ترین تکیه‌گاه اسلام در عقاید، اخلاق و اعمال است. از نظر این آیین آسمانی، انسان حق ندارد آنچه راکه عقل نادرست می‌داند، باور کند، صفاتی راکه عقل ناپسند می‌داند، بدان متصف شود. و کارهایی راکه عقل ناشایست می‌داند انجام دهد.^{۲۷} با توجه به اهمیتی که خرد و عقل در زندگی انسان دارد، مشاور باید دارای خرد و عقل سالمی باشد و از دور اندیشی برخوردار باشد تا بتواند نظری جامع، ارائه کند. در این باره رسول اکرم (ص) فرموده است: «مُشَاوِرَةُ الْعَاقِلِ النَّاصِحِ، يُنْ وَرُشِدٌ وَتَوْفِيقٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ».^{۲۸} مشورت کردن با عاقل خیرخواه؛ برکت، رشد و توفیقی از جانب خداوند عزوجل است. و حضرت علی (ع) فرموده است: «مَنْ شَاوَرَ ذَوِي الْعُقُولِ اسْتَضَاءَ بِأَنْوَارِ الْعُقُولِ»؛^{۲۹} آنکه با خردمندان به رایزنی پردازد، از پرتو خرد، نورانی می‌گردد.

۳- ۵. راز‌داری

مشاور و راهنما به عنوان شخصی که دیگران اسرار زندگی خصوصی خود را برای او بازگو می‌کنند باید فردی امین و رازدار باشد. و آنچه راز مراجع می‌شنود امانتی بدانند که باید در حفظ آن کوشا باشد.

از قرآن کریم استفاده می‌شود که خداوند رسالت الهی را بر عهده کسانی قرار می‌دهد که امین باشند.^{۳۰} این فرستادگان که برای هدایت انسانها آمده‌اند و می‌خواهند با دیگران رابطه‌ی یاورانه برقرار کنند باید امین باشند تا مردم بتوانند اسرار خود را با آنان در میان بگذارند. امام موسی بن جعفر (ع) فرموده است: «روزی که (قیامت) هیچ سایه‌ای نیست مگر سایه الهی، سه گروه در سایه عرش الهی جای می‌گیرند: مردی که برای برادر مؤمن زمینه از دواج را فراهم کند، یابه او خدمت کند، و یا اسرار او را ببوشاند.»^{۳۱}

راز داری در امر راهنمایی و مشاوره از اهمیت بسیاری برخوردار است، اساساً رابطه‌ی یاورانه و اعتمادآمیز زمانی برقرار می‌شود که مراجع اطمینان حاصل کنند آنچه را که در جلسه مشاوره و راهنمایی مطرح می‌شود به خارج راه پیدا نمی‌کند. حضرت علی (ع) در این باره فرموده است: «المُستشار مؤتمن»؛^{۳۲} مشاور امانتدار است.

۴-۵. ناصح و خیرخواه

نصح و خیرخواهی به این معنی است که آنچه از خیر و خوبی و سعادت معنوی و مادی برای خویش می‌خواهد برای دیگران نیز بطلبد.

در نگرش قرآنی همه انبیا و اولیا معصومین به عنوان هدایت‌گران جامعه این ویژگی را داشتند^{۳۳} و پیروان راستین آنان نیز باید خیرخواه دیگران باشند.

در روایات، به مشاوره و خیرخواهی از مشاوران و راهنمایان عاقل و خیرخواه سفارش شده است. پیامبر اکرم اسلام (ص) فرموده است: «مُشَاوِرَةُ الْعَاقِلِ النَّاصِحِ رُشْدٌ وَ يُؤْنُ وَ تَوْفِيقٌ مِنَ اللَّهِ»^{۳۴} مشاوره کردن با عاقل خیرخواه باعث رشد و برکت و توفیقی الهی است.

۵-۵. خداترسی

یکی دیگر از ویژگی مورد نیاز برای راهنما و مشاور، خداترسی و اهل تقوی بودن است. حضرت علی (ع) فرمودند: «شاور فی حدیثک الذین یخافون الله...»^{۳۵} در گفتارت با کسانی مشورت کن که از خدا می‌ترسند. حضرت امام صادق (ع) در توصیه‌هایی به یکی از یارانش فرمودند: «و شاور فی امرک الذین یخشون الله عزوجل»؛ در کارهایت با کسانی مشورت کن که از خدای عزوجل خشیت (ترس) دارند.»^{۳۶}

۶-۵. ظرفیت روانی یا سعه صدر داشتن

با توجه به شخصیت و موقعیت راهنمایی و مشاوره می توان گفت که برخورداری از حوصله و سعه صدر داشتن راه را برای هر گونه رابطه تفاهم آمیز هموار می نماید، همچنین این عامل می تواند باعث سازگاری راهنما و مشاور با موقعیت های دشوار و شرایط پیش بینی نشده باشد.

ظرفیت روانی مشاور باعث می گردد در برابر انتقادات احتمالی مراجع یا اطرافیان وی، با گشاده رویی و تحمل، پذیرای آنها باشد، همچنین با وجود پیشرفت های جزئی و تدریجی مراجع، ثبات و اطمینان خویش را از دست ندهد. و با قوت قلب و اراده ای محکم، پیش رود تا شاهد تحول و دگرگونی اساسی در شخصیت فرد باشد.^{۳۷}

۷-۵. تواضع و فروتنی

اساساً در مناسبات انسانی نفوذ اخلاقی در شرایطی امکان پذیر خواهد بود که ارتباط افقی حاکم باشد. این امر در ارتباط مشاور و مراجع چشم گیر تر و تعیین کننده تر است، زیرا مراجعی که احساس نماید مشاور یا راهنما موضع برتر و موقعیت اقتدار و قدرت با او مواجه می شود، دست به مقاومت می زند و عکس العمل مخالفی را از خود بروز می دهد. راهنمایان و مشاورینی که از خصلت فروتنی برخوردارند، در تسخیر قلوب مراجعان از دیگران موفق و به هدف های تعیین شده مشاوره و راهنمایی بهتر و سریعتر دست می یابند.^{۳۸} خداوند متعال در قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «وَأُخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ».^{۳۹} برای مؤمنین بال فروتنی فرود آور. برای کسی که در موقعیت راهنمایی و مشاوره است علاوه بر صفات مثبت و ویژگی های سلبی بیان شده است که نیاز دارد یک راهنما و مشاور از این صفات پاک و منزّه باشد. در این جا به دلیل جلوگیری از اطالاه سخن، به بیان عنوان برخی از صفات سلبی برای راهنما و مشاور به صورت فهرست اشاره می گردد^{۴۰}:

۱. بخیل، ترسو و حریص نباشد؛

۲. مستبد به رأی نباشد؛

۳. خرد گریز نباشد؛

۴. حسود و تنگ نظر نباشد.

۶. شیوه‌های راهنمایی و مشاوره

شیوه، مفهومی راهبردی است که نحوه عمل را ترسیم و تعیین می‌کند. شیوه یا روش به مجموعه اموری اطلاق می‌گردد که انسان برای رسیدن به هدف و انجام فعالیت مورد نظر، به صورت روشمند عمل می‌کند. برخی شیوه‌هایی که از منابع و متون اسلامی در راهنمایی و مشاوره برداشت می‌شود نظیر اعطای بینش، معاد اندیشی، امیدوار ساختن، ذکر درمانی، توبه درمانی و ارایه الگو.

و اینک به توضیح برخی از شیوه و روشهای راهنمایی و مشاوره از منظر دین می‌پردازیم:

۱- ۶. شناخت درمانی (اعطاء بینش)

شناخت از مختصات انسان است (برخلاف احساس) و به نیروی فکر و تعقل او بستگی دارد. برتری انسان از سایر جانداران در شناخت خود و شناخت جهان پیرامون است. شناخت‌های ما درباره جهان، انسان، و همه پدیده‌های عالم به نحوه تفکر، جهت‌گیری انتخابها و رفتارهای ما تأثیر دارد.

تأکید قرآن کریم بر آن است که برای تغییر رفتار باید تغییر در تفکر، نگرش و روان افراد ایجاد کرد.^{۴۱} بدین روی برای ایجاد تعدیل یا تغییر شخصیت و رفتار افراد، ضروری است که ابتدا درباره تعدیل یا تغییر افکار و گرایش‌های فکری آنها اقدام شود.

۲- ۶. معاد اندیشی

معاد اندیشی ضامن سعادت و رفاه و امنیت جوامع بشری است. هرگاه انسان‌ها معتقد باشند دارای حقیقتی هستند که با مرگ از بین نمی‌رود، بلکه بین زندگی این دنیا و حیات بعد از مرگ رابطه عینیت و علیت وجود دارد احساس مسؤولیت و سرزندگی بیشتری خواهند داشت.

برخی از آثار معاد باوری در رفتار انسان عبارت است از:

الف) باز دارندگی: معاد باوری باعث می‌شود که انسان اقدام به هر کاری نکند و هر رفتاری را انجام ندهد. بلکه به گونه‌ای عمل کند و زندگی نماید که سر از سعادت در آورد.

ب) جهت‌دهی: اعتقاد به معاد جهت‌گیری خاصی به انسان و نظام کنش‌وری او می‌بخشد، در تنظیم رفتارهای آدمی نقش تعیین‌کننده ایفاء می‌کند.

۳- ۶. امید درمانی^{۴۲}

اصولاً امید در سلامت روانی انسان نقش مهمی دارد. امید انتظار مثبت ایجاد می‌کند، و از فروپاشی روانی انسان جلوگیری می‌کند. افق روشن و نیروبخش ترسیم می‌کند. آثار امیدواری و مثبت اندیشی عبارتند از:

الف) رهایی از به بن‌بست رسیدن؛

ب) تقویت انرژی روانی مثبت؛

ج) کاهش ترس و اضطراب.

۴- ۶. ذکر درمانی

زندگی ماشینی قرن حاضر مشکلات فراوانی را به ارمغان آورده است. بالاترین عاملی که در همهٔ زمان‌ها و از جمله در این شرایط به انسان آرامش می‌بخشد، یاد خداوند است: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^{۴۳} همانا با یاد خدا، دلها آرامش می‌یابد. فرد در حالی که به یاد خداست خود را به منبع و قدرت لایتناهی متصل می‌بیند و از تنهایی و استیصال رها می‌شود. تأثیر این یاد، پیدایش آرامش زودرس در روان و جسم فرد است.

۵- ۶. توبه درمانی^{۴۴}

بسیاری از پریشانی‌ها و اضطرابهای انسان حاصل معصیت و احساس گناه شکل گرفته از انجام معصیت است. اما توبهٔ حقیقی صفحهٔ قلب را از آلودگی‌ها پاک می‌کند و تیرگیهای روحی - روانی را به روشنایی مبدل می‌سازد، و روح و روان را صیقل می‌بخشد، و احساس سبکی و آرامش به ارمغان می‌آورد.

۶- ۶. شیوهٔ الگو دهی

یکی از شیوه‌ها، روش الگو برداری و سرمشق‌گیری است. که به واسطهٔ آن، فرد در نتیجهٔ مشاهدهٔ یک فرد دیگر (الگو، سرمشق) رفتار خود را اصلاح می‌کند.^{۴۵}

روش الگو دهی می‌تواند نقش بسیاری در کاهش رفتارهای نامطلوب و افزایش رفتارهای بهنجار و مطلوب داشته باشد. جاذبهٔ موجود در الگو، فرایند تأثیر و تغییر را آسان می‌سازد.

۷. راهکارهای راهنمایی و مشاوره

فرایند مشاوره و راهنمایی به سه مرحله اساسی تقسیم می‌شوند. مرحله آغازین، مرحله میانی و مرحله پایانی، در هر مرحله مشاور و راهنما، بایستی با به کارگیری راهکارها و فنون ویژه عمل کرده تا بدین وسیله شیوه‌های راهنمایی و مشاوره را متحقق سازد.

۱- ۷. مرحله آغاز

در برخورد اولیه بایستی فنون خاصی رعایت شود تا دیوارهای جدایی و عدم اعتماد احتمالی از میان برچیده گردد. برخی از راهکارها و فنون این مرحله عبارتند از:

- **سلام کردن:** برای جلب اعتماد و شخصیت دادن باید به او سلام کرد و یا سلام او را به گرمی پاسخ داد. سلام کردن و انس اولیه برقرار کردن باعث می‌شود، محبت و همدلی خود را به او منتقل کرد و او را از جانب خود مطمئن ساخت.^{۴۶}

- **احترام گذاشتن:** برخاستن از جا به قصد تکریم و احترام، باعث جلب اعتماد و احساس خود ارزشمندی را منتقل کردن است که در فضا سازی اولیه بسیار تأثیر مثبت دارد.^{۴۷}

۲- ۷. مرحله اداره

ادامه و اداره مدیرانه و عالمانه مشاوره و راهنمایی بسیار مهم است، که بستگی به اقداماتی دارد که از جانب راهنما و مشاور صورت می‌گیرد. راهکارهای مناسب برای اداره و ادامه مؤثر جلسه عبارت از:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- درک درست مراجع و مخاطب،

- پذیرش همراه با احترام غیر مشروط،

- در نظر گرفتن تفاوت‌های فردی،

- نگاه کردن به چهره مراجع،

- هنر فعال گوش کردن،

- با ملایمت سخن گفتن.^{۴۸}

رعایت این فنون ادامه راهنمایی و مشاوره را صمیمانه و یاورانه اداره می‌کند.

۳- ۷. مرحله پایانی

پایان مرحله و یا جلسه پایانی باید رضایت‌مندی مراجع را برانگیزد، این حالت وقتی به

دست می‌آید که در ضمن راهنمایی یا مشاوره مشکل او تشخیص داده شود و در ارائه راه حل خیرخواهانه با تمام جدیت عمل گردد.

در یک طبقه‌بندی کلی مهمترین راهکارهای راهنمایی و مشاوره به شرح ذیل صورت‌بندی می‌شود:

۱. ایجاد رابطه: برقراری رابطه‌ی حسنه شرط لازم برای تأثیر هر نوع راهنمایی و مشاوره به شمار می‌رود. روان‌شناسی ارتباطات انسانی بیانگر این نکته است که این حضور چگونه باید تأمین گردد تا شرایط لازم و کافی برای انتقال و تبادل پیام فراهم شود؟^{۴۹} رابطه حسنه، اضطراب اولیه و ترس مراجعه‌کننده را کاهش می‌دهد و اعتماد او را نسبت به خود جلب می‌کند تا او با احساس امنیت و اعتماد، مشکلاتش را مطرح سازد.

برای ایجاد رابطه‌ی حسنه و اعتماد‌آمیز باید به نکات زیر توجه شود:

یک: مشاور با رفتار دوستانه خود، زمینه‌ای فراهم کند که فرد، احساس نماید مشاور او را دوست دارد و برایش ارزش قائل است. حضرت علی (ع) فرموده است: «حُسن الصحبة یزید فی محبة القلوب»؛^{۵۰} یعنی نیکویی رفتار محبت‌قلبی مردم را نسبت به تو زیاد می‌کند. ابراز محبت و اظهار همدلی نماید، با چهره‌ی بشاش با او حرف بزند و نگاههای محترمانه و ارزشمندانه به مراجع و مخاطب داشته باشد، و آمادگی خود را برای کمک به او اعلام کند. دو: مشاور در رابطه‌ی مشاوره‌ای خود از ارائه نقشهای تصنعی که جزء شخصیت او نیست، بپرهیزد، زیرا خواه و ناخواه این نقشهای تصنعی کشف و افشاء می‌شوند و سلب اطمینان می‌نمایند.

سه: مشاور به نظام انتظاراتی به جای مراجعه‌کننده از خودش توجه داشته باشد و در برآوردن آنها تلاش نماید و از تداخل مشغولیات، در جریان مشاوره بپرهیزد. و صرفاً ذهن و احساسش را در راستای انتظارات مراجعه‌کننده متمرکز سازد.

چهار: تلاش در ایجاد ارتباطات یاورانه و صمیمانه در پرتو هم‌آوایی و همبستگی متقابل. همچنین دیگر مؤلفه‌های برقراری رابطه‌ی حسنه عبارتند از: پذیرای خوب، شنوای خوب و پاسخگوی خوب بودن.

۲. ایجاد اعتماد متقابل: دومین راهکار اثربخش، اعتماد متقابل بین مشاور و مراجع است. همواره بخشی از وقت مشاور صرف اعتمادسازی می‌شود. همین حسن اعتماد

است که که به مشاوره سندیت می‌بخشد و کار مشاور را در نظر مراجع مقبول می‌گرداند. جلب اعتماد با برخورد‌های شایسته و اظهار نظرهای عالمانه و فنی مشاور میسر می‌گردد. برای جلب اعتماد اقدامات زیر پیشنهاد می‌گردد:

- با صلابت و متانت سخن گفتن؛

- برخورد صادقانه داشتن؛

- مسؤولیت کار خود را پذیرفتن؛

- عالمانه و مستدل اظهار نظر کردن.

- اطلاعات مفید و سودمند در اختیار گذاشتن؛

- از وعده‌های بی‌مورد و نامطمئن پرهیز داشتن؛

- شأن مراجع را رعایت کردن؛

- از واگرایی صریح و مستقیم پرهیز کردن؛

- و پدیدار ساختن شخصیت مراجعه‌کننده با استفاده از ابزارهای علمی و فنی.^{۵۱}

۳. هماهنگی در اندیشه و رفتار: از راهکارهای اثربخش دیگر در انجام موفق راهنمایی و

مشاوره، هماهنگی اندیشه و رفتار است. مؤلفه‌های دخیل در این راهکار عبارت است از:

- آرامش فکری و روانی داشتن؛

- گفتار و رفتار نوید بخش داشتن؛

- آن‌گاه که نمی‌دانید چه بگویید، هیچ نگفتن؛

- برای پایان، در آغاز مشاوره برنامه‌ریزی داشتن؛

- رویکرد علمی مشخص در فرایند راهنمایی و مشاوره داشتن؛

- به‌طور خلاصه صحبت کردن.

۴-۷. چند نکته

اول: در فرایند راهنمایی و مشاوره درک درست و ملاحظه صحیح ارزشها و باورها نکته بسیار حائز اهمیت است. ارزشها و باورهای هر شخص در ذهن و روان او رسوخ کرده و جزء سازمان شناختی او شده است. از این رو، راهنما و مشاور لازم است ملاحظات جدی در برخورد مناسب با نظام ارزشها و باورهای مراجع به کار بندد.

دوم: هرگاه در فرایند راهنمایی و مشاوره، مشاور مشکل مراجع را تشخیص و راه حل آن را در جهت رشد مراجع پیدا کرد به خاطر منافع شخصی اش او را عملاً به راه دیگری هدایت نکند.

سوم: مشاور در هر حال باید اصول انصاف، بی طرفی و امانتداری را رعایت نماید.

چهارم: در فرایند راهنمایی و مشاوره، مشاور بایستی متعهدانه تمام توان و کوشش خود را در جهت تشخیص درست مشکل و ارائه راه حل صحیح و اصلاح وضعیت به کار بندد.

پنجم: مشاور بایستی در صورتی که خود نمی تواند مشکل مراجع را رفع و حل نماید، با کمال صداقت و صراحت او را به افراد صاحب نظر و متخصص مربوطه ارجاع بدهد.

۸. توصیه‌های مشاوره‌ای

۱. **آراستگی ظاهری:** سر و وضع و لباس و امکاناتی که در اختیار مشاور و راهنما قرار دارد باید از آراستگی چشم‌نوازی برخوردار باشد تا در منظر مراجع و مخاطب ناخوشایند نیاید.

۲. **آرامش روانی:** آرامش روانی مشاور و راهنما نقش بسیار بارزی در اعتماد مراجع نسبت به مشاور ایفا می‌کند.

۳. **رعایت تشریفات:** مراعات کیفیت نشستن، جای قرار گرفتن، نحوه آغاز ارتباط، گزینش کلمات و عبارات موزون و متناسب، استفاده از تعبیر فنی و علمی، حرکات و رفتارهای متوازن بسیار اهمیت دارد.

۴. **سرزندگی:** شادابی، نشاط و سرزندگی از جمله ویژگی‌های خلقی و رفتاری مثبت است که به شکل غیر مستقیم اثر مثبت و انرژی بخشی دارد.

۵. **ایمنی محیط:** یکی از شرایط مهم برای اثربخشی فرایند راهنمایی و مشاوره محیط ایمن از هر گونه پی آمدها و عوارض نامطلوب است. محیط بایستی هم به لحاظ فیزیکی و هم روانی آرامبخش و ایمن و جذاب باشد.

۶. **صمیمیت و صفا:** فضای صمیمی فرایند راهنمایی و مشاوره را دلپذیر و اثربخش

می‌سازد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

تنظیم، تعدیل، سامان‌دهی، تصحیح، تغییر حالات روان‌شناختی و رفتاری بر اساس تشخیص دقیق، متناسب با میزان پذیرش و توانایی راهنما، مشاور از مراجع، (مشاوره‌گیرنده) به عنوان هدف اساسی راهنمایی و مشاوره به شمار می‌رود، که تحقق هدف مزبور در پر تو همکاری و هماهنگی راهنما، مشاور، مراجع، مرکز مشاوره و هر عامل دخیل دیگر میسر می‌گردد. در تحقق‌پذیری سامان‌فرایند راهنمایی و مشاوره توجه صرف به این که کدام دیدگاه توسط فلان نابغه شکل گرفته، چندان مشکل‌گشا نمی‌باشد؛ آنچه مهم است ضمن پرهیز از فرو غلتیدن در نقش‌های تصنعی، اصیل‌ترین نقش وجودی خود را به نمایش گذاشته، با اتکال به خداوند متعال و تأمل کافی در معلومات و یافته‌های تخصصی و حرفه‌ای، با استفاده پویا از جمیع قابلیت‌ها و ظرفیت‌های موجود، بایستی مؤثرترین مشاوره‌ی بوده که در آن لحظه می‌توان بود.

بی‌تردید ضرورت بهتر زیستن نیازمند درک مشکلات جسمانی، عاطفی، اجتماعی، اخلاقی، فرهنگی، خانوادگی و مذهبی، تحصیلی و شغلی و... و کسب مهارت به منظور فائق آمدن بر آنها است. همین امر، اهمیت و ضرورت خدمات راهنمایی و مشاوره در گستره زندگی را بیان می‌دارد. بدین روی اقتضاء دارد در سپاه نهادهای راهنمایی و مشاوره نظام‌مند و علمی قوی تأسیس گردد، تا کارکنان بتوانند به هنگام نیاز به راحتی بدانها دسترسی داشته و از خدمات آنها بهره‌مند گردند. بدیهی است سطح بهره‌وری سازمانی و سلامت محیط آن، بستگی مستقیم به میزان سلامت جسمی و روانی کارکنان در سازمان دارد.

پی‌نوشتها:

۱. بقره، آیه ۱۸۵.
۲. بقره، آیه ۲.
۳. نهج الفصاحة، انتشارات جاویدان، ۱۳۶۴، حکمت (۲۲۱۶).
۴. افروز، غلامعلی، مصاحبه و مشاوره با والدین کودکان استثنایی، تهران، انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۵، ص ۲۳.
۵. فقیهی، علی نقی، مشاوره، در آئینه علم دین، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۷۶، ص ۳۲.
۶. صافی، احمد، سازماندهی و اداره خدمات راهنمایی و مشاوره، تهران، نشر روان، ۱۳۸۳، ص ۲۸.

۷. جورج وکریستانی، مشاوره نظریه‌ها و کاربردها، ترجمه: رضا فلاحي، محسن حاجیلو، سمت، تهران، ۱۳۸۳؛ و لوئیس شیلینگ، نظریه‌های مشاوره، ترجمه: سیده خدیجه آرین، اطلاعات، تهران، ۱۳۷۲.
۸. ر.ک، آذربایجانی، مسعود، و محمدرضا موسوی، درآمدی بر روان‌شناسی دین، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۵.
۹. به دلیل اهمیت موضوع «معنویت درمانی»، لازم است نوشتار مستقلاً را به آن اختصاص داد و کم و کیف این موضوع را به تفصیل و از جنبه‌های مختلف بیان داشت.
۱۰. ر.ک، رهنمایی، سید احمد، اصول فنون و مشاوره، مؤسسه امام خمینی، قم، ۱۳۸۴.
۱۱. حسینی، داوود، اصول و مبانی مشاوره از دیدگاه اسلام و مکاتب روان‌شناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۲، ص ۲۶، و محمدرضا، رهنمایی و مشاوره از دیدگاه اسلام، ص ۱۸.
۱۲. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۷۰.
۱۳. رهنمایی، پیشین، ص ۲۰ تا ۲۴.
۱۴. فقیهی، پیشین، ص ۱۶.
۱۵. شریفی‌نیا، محمدحسین، مبانی روش‌های مشاوره بالینی، مجله حوزه و دانشگاه، سال هفتم، شماره ۳۱.
۱۶. برای مطالعه بیشتر در این باره ر.ک، رهنمایی، سید احمد، اصول و فنون مشاوره، و علی‌نقی فقیهی، مشاوره در آیین علم و دین، و شکوه نوابی‌نژاد، فنون و روشهای مشاوره و رهنمایی، احمد صافی، اصول و فنون رهنمایی و مشاوره.
۱۷. ر.ک: سوره احزاب، آیه ۷۰.
۱۸. ر.ک: سوره حجرات، آیه ۱۳.
۱۹. ر.ک: سوره انسان آیه ۳، سوره کهف آیه ۲۹.
۲۰. ر.ک: سوره اسراء آیه ۳۶. سوره نحل آیه ۹۳، صافات، آیه ۲۶، بقره، آیه ۱۳۹، و نجم آیه ۳۸ تا ۴۰.
۲۱. ر.ک: سوره انشقاق، آیه ۶.
۲۲. فقیهی، پیشین، ص ۴۹.
۲۳. ر.ک: سوره انعام، آیه ۱۴۲.
۲۴. مجلسی، محمداقبر، بحارالانوار، ج ۷۵، مکتبه الاسلامیه، تهران، ص ۱۰۳.
۲۵. ر.ک: سوره یوسف، آیه ۵۵، و قصص، آیه ۲۶.
۲۶. فقیهی، پیشین.
۲۷. ر.ک: سوره زمر، آیه ۱۸.
۲۸. مجلسی، پیشین.
۲۹. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمة، ج ۲، ص ۱۲۷۸.
۳۰. ر.ک، سوروة شعراء، آیات: ۱۰۷، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۷۸، و دخان آیه: ۱۸.
۳۱. مجلسی، پیشین.
۳۲. همان.
۳۳. ر.ک: سوره اعراف، آیات: ۶۲، ۶۸، ۷۹، ۹۳.
۳۴. مجلسی، پیشین.
۳۵. همان، ص ۱۰۱.
۳۶. همان، ص ۹۸.
۳۷. شرفی، محمدرضا، بیش‌هایی در رهنمایی عملی در تعلیم و تربیت، ج ۱، سمت، تهران، ص ۵۲.
۳۸. همان.

۳۹. حجرات، آیه: ۸۸، و شعراء، آیه ۲۱۵.
۴۰. ر.ک: مجلسی، پیشین، ص ۹۵ تا ۱۰۵.
۴۱. ر.ک: رعد، آیه ۱۱.
۴۲. ر.ک: زمر، آیه ۵۳.
۴۳. ر.ک: رعد، آیه ۲۸.
۴۴. ر.ک: بقره، آیه ۳۷، و اعراف ۱۵۳.
۴۵. ر.ک: سورة احزاب، آیه ۲۱.
۴۶. نور (۲۴) آیه، ۲۷. و غرر الحکم، ص ۵۷۹.
۴۷. مطهری، محمدرضا، راهنمایی و مشاوره از دیدگاه اسلام، ص ۱۹۰.
۴۸. همان.
۴۹. راهنمایی، پیشین، ص ۱۲۰ تا ۱۷۷، و باقر ثنائی و همکاران، مبانی مشاوره و راهنمایی، ص ۱۹۳.
۵۰. غرر الحکم، ج ۳، ص ۳۸۳.
۵۱. نوابی نژاد، شکوه، راهنمایی و مشاوره، انتشارات معاصر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۷۳. و مطهری، پیشین، ص ۱۹۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی